

NOGLE SYNSPUNKTER PÅ ÅRSAGSFORLØBET VED UDBRUDDET AF 2. VERDENSKRIG

AF

IB DAMGAARD PETERSEN

EN »PROVO«. A. J. P. Taylors bog »The Origins of the Second World War«, der publiceredes i 1961, er et af de mest omdebatterede værker inden for litteraturen om forudsætningerne for 2. verdenskrig. Der har raset så mange slag omkring denne bog og så mange recensenter har uddybet dens fortrin og særlig dens mangler, at det kunne synes en smule overflødigt at tage den op til diskussion igen. Debatten om bogen giver imidlertid i sig selv anledning til at filosofere en smule over en provokerende teses funktionelle værdi set i historieforskningens længere perspektiv. Det er ikke med nødvendighed de mest underbyggede teser, der er de største igangsættere. En udfordring som Taylors bog fører til et stort polemisk afsnit i Walther Hofers nyudgave af »Die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges«, mange dybtgående debatindlæg og en fornyet diskussion omkring årsagerne til 2. verdenskrig.¹ Pirenne og Max Weber har med deres klare problemstillinger og utraditionelle opfattelser afgivet eksempler på, hvorledes udfordrende teser kan trække en hel litteratur med sig, hvorved store hidtil ubearbejdede områder er blevet draget ind i forskningen.² Målt med Pireennes og Max Webers målestok hører Taylor til på det beskedne plan. Dette skyldes i høj grad, at Taylor ikke har formået at formulere sin tese tilstrækkeligt klart og fremfor alt ikke har underbygget den i et sådant omfang, at den har kunnet

¹ Walther Hofer: *Die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1964. (Første udg. 1954). Recensioner og debatindlæg se for eks.: *Times Literary Supplement*, april 1961, s. 244; David Marquand i *New Statesman* LXI (1571), april 1961, s. 627; Hugh Trevor-Roper: »A. J. P. Taylor, Hitler and the War«, *Encounter* XVII (1), juli 1961, s. 88-96; P. A. Reynolds: »Hitler's War?«, *History* XLVI (158), oktober 1961, s. 212-17; Louis Morton: »From Fort Sumter to Poland: The Question of War Guilt«, *World Politics* XIV (2), januar 1962, s. 386-92; Golo Mann: »Hitlers britischer Advokat«, *Der Monat* 13 (156), september 1961, s. 79-86; Hans-Adolf Jacobsen: »Adolf Hitler, ein Politiker ohne Programm?«, *Europa Archiv* 16 (16), s. 457-62; Robert Spencer: »War unpremeditated?«, *Canadian Historical Review* XLIII (2), juni 1962, s. 136-44; P. Angel: »Les responsabilités hitlériennes dans le déclenchement de la Deuxième Guerre Mondiale«, *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale*, oktober 1965, s. 1 f.; F. Ryscka: »Les origines de la Deuxième Guerre Mondiale. Essai historiographique«, sst. s. 45 f.; F. H. Hinsley i *Historical Journal* IV (2) 1961, s. 222-29; Leonidas Hill: *Three Crises, 1938-39*, *Journal of Contemporary History*, vol. 3, no. 1, 1966, s. 113 ff.

² For en oversigt over de to områder se: *Problems in European Civilization. The Pirenne Thesis, Analysis, Criticism, and Revision*, Boston 1958, og samme serie: *Protestantism and Capitalism. The Weber Thesis and its Critics*, Boston 1959.

danne udgangspunktet for fornyet forskning på området. Det sidste synes dels at skyldes et vist ukendskab til forskningen, dels en til tider groft tendentiøs anvendelse af materialet.³ Bogen er imidlertid ikke uden værdi, hverken som igangsætter eller ved sine historiske betragtninger. Taylors synsmåde udfylder en plads i en systematik og bør placeres inden for denne. Uden at gå i detaljer vil jeg i det følgende benytte den som udgangspunkt for nogle betragtninger over forskellige vurderinger af Hitler og årsagsforløbet bag udbruddet af 2. verdenskrig.

TAYLORS HOVEDTESER. Taylors ene hovedtese, som kræver en smule tolkning af bogen, er, at den dybereliggende årsag til både første og anden verdenskrig ikke skal findes i politiske systemer eller amoralske statsmænd, men i den voldsomme industrielle og økonomiske vækst, der fra 1870 til 1914 gjorde Tyskland til verdens næststærkeste industrimagt. Herefter måtte enten den internationale magtbalance tilpasses denne nye tingenes tilstand eller Tyskland svækkes, således at den tidligere tilstand i det internationale system kunne genoprettes. Første verdenskrig førte ikke til den ene eller den anden af disse to løsninger, den efterlod simpelthen problemet uløst, hvorfor det med logisk konsekvens måtte dukke op igen og atter føre til en krig, anden verdenskrig. Taylor skriver:⁴

In a longer perspective, the important thing in the treaty (of Versailles) is that it was concluded with a united Germany. Germany had only to secure a modification of the treaty, or to shake it off altogether; and she would emerge as strong, or almost as strong, as she had been in 1914.

This was the decisive, fateful, outcome of the armistice and the peace treaty. The first World war left "the German problem" unsolved, indeed made it ultimately more acute. This problem was not German aggressiveness or militarism, or the wickedness of her rulers . . . the essential problem was political, not moral. However democratic and pacific Germany might become, she remained by far the greatest Power on the continent of Europe; with the disappearance of Russia, more so than before . . . If events followed their course in the old "free" way, nothing could prevent the Germans from overshadowing Europe, even if they did not plan to do so.

Dette fører over i Taylors anden hovedtese. Idet Taylor går ud fra forestillingen om Tysklands øgede betydning som industrimagt og stormagt som den drivende kraft bag udviklingen af halvt deterministisk karakter, bliver Hitler en slags marionetfigur, som skubbes frem af et næsten skæbnebestemt udviklingsforløb uden at besidde nogen særlig

³ Se her særligt Hofer, Reynolds og Spencer.

⁴ *The Origins of the Second World War*, s. 28, her citeret efter pocket-book udgaven: Premier Books published by Fawcett World Library New York.

selvstændig plan for udenrigspolitisk handling. I vage former tilskriver Taylor Hitler en slags program, men et program som han deler med den tyske befolkning som helhed, et program som ikke binder i nogen egentlig originalitet, men blot er det almene udtryk for den tyske nationalisme. Efterhånden som Taylor arbejder sig igennem materialet tillægger han imidlertid Hitler mere specifikke målsætninger og flere langsigtede politiske målsætninger, men disse afledes med stor konsekvens af mere fundamentalt virkende kræfter. Det synspunkt som Taylor ønsker at gøre gældende er først og fremmest, at Hitler ikke selvstændigt påtvang udviklingen et program af personlig og original karakter.⁵

Det første hovedsynspunkt har rødder i Taylors ikke ubetydelige bog »The Struggle for Mastery in Europe« (Oxford 1954). Det hedder heri:⁶

The First World war was, on the part of Germany's enemies, a war to preserve or to restore the Balance of Power; but, though Germany was defeated, the European Balance was not restored. If the war had been confined to Europe, Germany would have won; she was defeated only by the entry into the war of the United States. This book ends . . . when Europe ceased to be sufficient unto herself and when her destinies came to depend on forces in the outer world . . .

The communist International and the League of Nations both announced the end of the Balance of Power; the only question was whether it would be violently overthrown by revolution or would fade away imperceptibly.

Efter Taylors opfattelse forudsætter magtbalance en række stater af nogenlunde samme størrelse for at kunne virke. Dersom en eller flere magter vokser i en sådan grad, at den eller de kan dominere de øvrige helt eller delvis, ophører en sådan balance.⁷ Samtidig opfattes magtbalancen som en bestemt international situation, et internationalt milieu, der forudsætter en bestemt form for opførsel af de stater, der indgår i systemet.

Tysklands økonomiske og militære styrke måtte føre til, at magtbalancen udfordredes, og dermed til konflikt, eftersom balancen netop

⁵ Synspunktet kommer til orde i udtryk som (s. 70): »In my opinion statesmen are too absorbed by events to follow a preconceived plan. They take one step, and the next follows from it . . .«, eller: »The greatest masters of statecraft are those who do not know what they are doing«. Jvf. s. 72: »There was nothing original in this policy. The unique quality in Hitler was the gift of translating commonplace thoughts into action«. Taylors udlægning af Hitlers politik i mere specifikke vendinger finder vi for eks. s. 81: »Fundamentally he was not interested merely in »revising« Germany's frontiers. He wanted to make Germany dominant in Europe«. Side 71 accepterer han Trevor-Ropers udlægning af Hitlers politik som fundamentalt østvendt. I begge tilfælde afledes denne holdning imidlertid af fundamentale traditionelle træk i Tysklands udviklingsmønster.

⁶ Anf. arb. s. xx.

⁷ Anf. arb. s. xxxii.

fordrer, at ingen magt må blive så stor, at den kommer til at dominere de andre eller sikrer sig territoriale gevinster ensidigt. Eftersom Tyskland ikke fundamentalt svækkedes efter første verdenskrig, måtte »det tyske problem« dukke op igen på den europæiske scene, og da de europæiske magter efter Taylors opfattelse levede i illusionen af, at der fortsat eksisterede en *europæisk* magtbalance, ville situationen gentage sig.⁸ Medens Taylor i »The Struggle for Mastery in Europe« aflivede magtbalancen efter 1. verdenskrig i Europa, finder han, at de europæiske stater fra 1936–39 opførte sig som om de fortsat eksisterede i forrige århundrede og som om den europæiske balance eksisterede:

Europe returned to the system, or lack of system, which had existed before 1914. Every sovereign state, great or small again had to rely on armed strength, diplomacy, and alliances for its security. The former victors had no advantage; the defeated no handicap. "International anarchy" was restored. Many people including some historians, believe that this in itself is enough to explain the second World war. And so, in a sense, it is. So long as states admit no restriction of their sovereignty, wars will occur between them – some wars by design, more by miscalculation.⁹

Taylor opfatter det således, at de europæiske magter, særligt England, efter 1919 ikke kunne løse det uløste problem som Tyskland udgjorde. På den ene side ville de ikke imødekomme Tyskland i et sådant omfang, at det kom til at dominere Europa, på den anden side ville de ikke knuse Tyskland og igennem dets deling gøre det til en stat af mindre indflydelse. Som eksponent for en stat, der besad den største økonomiske og militære magt i Europa uden for Sovjet, måtte Hitler efter Taylors opfattelse skaffe sig de flest mulige gevinster i den internationale politik efter godt gammelt mønster fra forrige århundrede. Som middel hertil benyttede han efter Taylors opfattelse nervekrigen, den psykologiske krigsførelse, baseret på den militære trusel. Efter Taylors opfattelse havde Hitler ikke ønske om at udløse nogen erobrerkrig eller en europæisk krig. Taylor begrundet sin opfattelse med en henvisning til Tysklands oprustning i bredden og manglende oprustning i dybden, ligesom han henviser til Hitlers øjensynlige skuffelse, da vestmagterne erklærede ham krig i september 1939. Taylor har her grundigt mistolket lynkrigsstrategien og dens økonomiske forudsætninger. Han mangler her den dybere forståelse, som nu kan erhverves i Burton Klein, Alan Milward og Carl-Axel Gemzells bøger.¹⁰

⁸ The Origins of the Second World War, s. 61 og 267–68.

⁹ S. st. s. 101.

¹⁰ Alan S. Milward: The German Economy at War, London 1963; Burton S. Klein: Germany's Economic Preparations for War, Harvard 1959; Gerhard Meinck: Hitler

På baggrund af sin opfattelse af Tysklands oprustning og Hitlers taktik når han til den konklusion, at Hitler og vestmagterne kom til at befinde sig i krig med hinanden i september 1939 på grund af gensidige fejlvurderinger. Krigen 1939 udløstes af en »miscalculation«. Medens man udmærket kan være enig med Taylor i, at Hitler fejlvurderede vestmagternes reaktion, kan man på ingen måde godtage hans udlægning af Hitlers målsætning i september, der var at nedkæmpe Polen, men holde konflikten isoleret, således som lynkrigsstrategien måtte forde. Vi har her foregrebet diskussionen af Hitler og vil vende tilbage til »det tyske problem«.

I Tysklands styrke lå spiren til den europæiske konflikt 1939-41, der fra 1941 udvidedes til at blive en global konflikt.

Den filosofi, der ligger bag Taylors opfattelse, minder meget om den »realistiske skole«, hvis mest fremtrædende repræsentant har været Hans J. Morgenthau.¹¹ Den forudsætter, at de ressourcer, som den politiske ledelse ser sig i stand til at mobilisere, vil blive udnyttet til at sikre den størst mulige indflydelse eller magt i den internationale politik. Opfattelsen er bedst belagt i »The Struggle for Mastery«:

It was academic to ask: what are the economic resources of a Power? The decisive question was: how far can they be mobilized for war?¹²

... there were slower, less perceptible changes which were preparing the way for a fundamental upheaval in the Balance of Power – changes in population, in economic resources, in political structure... The Great Powers were as their name implies, organizations for power, that is in the last resort for war. They might have other objects – the welfare of their inhabitants or the grandeur of their rulers. But the basic test for them as Great Powers was their ability to wage war... The test of a Great Power is then the test of its strength for war...¹³

Opfattelsen er meget enkel. Taylor peger på, at det kun er de ressourcer, statsledelsen kan mobilisere, der tæller, men glemmer at fortælle, at ressourcer, der ikke kan mobiliseres i én sammenhæng, vil kunne mobiliseres i en anden, simpelthen fordi forskellige værdier er impliceret i de to situationer.

Det er dernæst et åbent spørgsmål, om ressourcer, der kan mobiliseres

und die Deutsche Aufrüstung 1933-37, Wiesbaden 1959; Carl-Axel Gemzell: Raeder, Hitler und Skandinavien, Lund 1966. Jvf. Hist. Tidsskr. 12. rk. II, s. 91 ff. og 187 ff.

¹¹ Hans J. Morgenthau: Politics among Nations, New York 1954. For en kommentar til Morgenthaus teorier se Stanley Hoffmann: Contemporary Theory in International Relations, 1960, s. 30 ff. Se endvidere Ib Damgaard Petersen: »Interaktionsprocessen som integrerende led mellem beslutnings- og magtteori«, Økonomi og Politik nr. 1, 1968.

¹² The Struggle for Mastery, s. xxxiii.

¹³ S. st. s. xxiv.

af staten, nødvendigvis i stor udstrækning må anvendes på opbygningen af et militært apparat. Her lægger vi mærke til, at Taylor forudsætter en bestemt situations tilstedeværelse i perioden 1936-39, nemlig et internationalt »anarkisk« milieu, magtbalancen, som han kender så grundigt fra sine studier. Dette internationale milieu forudsætter en bestemt reaktion fra de implicerede magters side, der involverer opbygningen af militære ressourcer. Tankegangen er frugtbringende at arbejde videre med, men har utvivlsomt sine begrænsninger. Taylor synes nemlig at tage for givet, at når en stats økonomiske og demografiske basis vokser, vil også dens militære magt vokse. Er en magt blevet tilstrækkelig stor, vil den forsøge at udøve et hegemoni over de øvrige magter. Kun i denne forstand kan der blive tale om »et tysk problem«. ¹⁴ U.S.A. udgjorde således ikke et problem i den forstand, hvori Taylor opfatter Tyskland som et problem, skønt dets økonomiske magtressourcer ville have tilført det at udøve et politisk og militært hegemoni over den øvrige verden, hvis dette havde været et mål for den amerikanske statsledelse. Kapacitet er en betydningsfuld faktor i international politik, men denne faktor optræder som vektor, det vil sige, at den har både retning og størrelse. Retning og størrelse bestemmes af de interesser eller værdier, som ønskes fremmet. Hvis vi som Morgenthau går ud fra, at denne interesse altid er identisk med ønsket om at maksimere sin indflydelse, fordi indflydelse er vejen til opnåelse af alle andre goder, foretager vi en urealistisk forenkling ved ikke at definere, *hvilket* indflydelsesområde, der er tale om, og ved at se bort fra den umådelige betydning som *forskelle* i interesser eller værdier har. Realisering af en målsætning kan således meget vel føre til en *forringelse* af indflydelse.

Tysklands økonomiske, politiske og militære styrke prædestinerede det ikke til at udøve en form for hegemoni, der med nødvendighed ville være den dybereliggende årsag til en voldelig konflikt i det øjeblik, hvor de øvrige magter modsatte sig udøvelsen heraf, med mindre denne styrke blev givet en retning, der medførte en bestemt type af international konflikt. Afgørende for, at en voldelig konflikt fremkaldes, er de midler, hvormed et lands interesser fremmes. Der stod i mellemkrigstiden en række midler til rådighed i den internationale politik for løsning af internationale konflikter, der ikke nødvendigvis indebar anvendelsen af militære tvangsmidler, således som vi vil påpege det i forbindelse med en omtale af appeasementpolitikken. Valget af midler er begrænset af det værdisystem, hvorpå statsledelsen baserer sig. På et tidligt tidspunkt blev der fra den nazistiske ledelses side foretaget et bevidst valg mellem de midler, der stod til rådighed for fremme af målsætninger i den internationale politik, et valg, der var i overensstemmelse med nazismens mål og det normative grundlag, hvorpå den baserede sig.

¹⁴ The Origins, s. 45, 61 og 267-68, note 13.

Taylors anden hovedtese har en klar polemisk brod. Taylor nævner selv, at han i sin synsmåde er i modstrid med andre historikere, særligt Hugh Trevor-Roper, Elizabeth Wiskemann og Alan Bullock, der har tildelt Hitlers politiske vilje og langsigtede målsætninger afgørende betydning.¹⁵ Taylors omtale og diskussion af de tre forfattere lader dog tydeligt ane, at hans polemik først og fremmest er vendt imod Trevor-Ropers lille artikel i »Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte« 1960, »Hitlers Kriegsziele«. Denne lille artikel er blevet til på basis af et foredrag for et internationalt forum i 1959 og rummer en dristig og elegant tolkning af samspillet mellem Hitlers langsigtede målsætning, betydningsfulde faktorer i det politiske system i Tyskland og det faktiske begivenhedsforløb. Det polemiske element understreges af Trevor-Ropers udfald i artiklen mod Taylors tidligere opfattelse af Hitler (i »The Course of German History«). Trevor-Roper påpeger, at Taylor begår den fejl at slutte fra et lavt moralsk stade hos Hitler til et lavt intelligensniveau. Som følge af denne opfattelse slutter Taylor fejlagtigt, at Hitler ikke var i stand til at handle følgerigtigt.¹⁶

Trevor-Roper bygger i sin artikel på fire »vinduer«, hvorigennem vi til forskellige tidspunkter kan iagttage Hitlers tankeverden, nemlig »Mein Kampf«, »Gespräche mit Hitler« (et sæt optegnelser foretaget omkring 1933–34 af den tidligere nazist Hermann Rauschning) og Hitlers »bordsamtaler«, der i to omgange optegnedes under selve krigen.¹⁷ Igennem en indholdsanalyse af disse tekster konstaterer Trevor-Roper en gennem 20 år med stor konsekvens fastholdt målsætning, der tillader en tolkning af Hitlers udenrigspolitik. Det hedder hos Trevor-Roper om »Mein Kampf«:¹⁸

Das Buch spiegelt eine völlig durchkonstruierte Philosophie wieder. In ihm bezeichnet sich Hitler selbst als einen Geschichtskenner, dessen Studien ihn davon überzeugt hätten, dass die Welt am Anfang einer grossen Geschichts-

¹⁵ Alan Bullock er i sin fremstilling nuanceret, men lægger afgørende vægt på Hitlers magtstilling og dermed på Hitler som selvstændig faktor. Det hedder således: »Before the war it was common to hear Hitler described as the pawn of the sinister interests who held real power in Germany, of the Junkers or the Army, of heavy industry or high finance. This view does not survive examination of the evidence. Hitler acknowledged no masters, and by 1938 at least he exercised arbitrary rule over Germany to a degree rarely, if ever, equalled in a modern industrialized State«. Hitler. A Study in Tyranny, London 1952, s. 735. Wiskemann tillægger også Hitler som person afgørende betydning: The Rome/Berlin Axis, Oxford U. P. 1949 og 1966, s. 400 (1966 udg.). Hugh Trevor-Roper: »Hitlers Kriegsziele«, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte VIII (2), april 1960, s. 121–33.

¹⁶ Taylor, anf. arb. s. 70–72; Trevor-Roper, anf. arb. s. 122–23.

¹⁷ Hermann Rauschning: Gespräche mit Hitler, Zürich 1940; Hitlers Tischgespräche, udg. af Percy Ernest Schramm, Stuttgart 1965 (1941–42); H. R. Trevor-Roper: Le Testament de Hitler, Paris 1960 (1945).

¹⁸ Anf. arb. s. 123.

wende stehe. Er macht völlig klar wohin sie führen wird: das Zeitalter der kleinen Seemächte die mit ihren maritimen Positionen, ihren Flotten und den durch Kolonialbesitz gewonnenen Reichtümern die Welt beherrschen, geht zu Ende. Damit löst sich auch die von diesen Mächten errichtete Weltordnung allmählich auf. In Zukunft wird politische Macht nicht mehr vom Besitz ferner Kolonialgebiete – die bedeutungslos geworden sind – abhängen, sondern von der Beherrschung grosser Landmassen, die durch die heutigen technischen Hilfsmittel endlich nutzbar werden können. Weiterhin bietet das technische Zeitalter einem Staat, der solche Gebiete erfolgreich erschliesst, die Möglichkeit, auf ihnen ein Weltreich von Dauer zu errichten. Es bleibt nur die Frage, welcher Staat diese Kräfte als erster mobilisieren kann. Als Hitler sich diese Frage selbst stellt kommen für ihn nur zwei Mächte in Betracht: Deutschland und Russland... Hitler träumte... von einer Revolution... einer historischen, der russischen vergleichbaren Revolution, von einer Revolution, die einen neuen Machtfaktor von weltgeschichtlicher Bedeutung hervorbringen würde... Aufbau einer revolutionär-nationalistischen Bewegung, die fähig sei, auf alle Zeiten hin den kontinentalen Grossraum Russlands besetzt zu halten.

Ved siden af at være et selvstændigt bidrag til diskussionen om årsagerne til 2. verdenskrig er Taylors bog et indlæg i en polemik med Trevor-Roper. Trevor-Roper er Taylors egentlige modstykke, når det drejer sig om vurderingen af Hitler ved ikke alene at tillægge Hitler en afgørende betydning i kraft af hans magtposition, men ved at tillægge ham et handlingsmønster, som han formåede at påtvinge udviklingen. Det er særligt denne sidste opfattelse Taylor ønsker at ramme en pæl igennem. Taylor går således ind på Trevor-Ropers tanke, at Hitlers politik var østvendt, men finder baggrunden, ikke i en særlig overbevisning hos Hitler om den historiske nødvendighed af at skabe »Lebensraum«, derimod i et ønske fra Hitlers side om at få vestmagterne til at acceptere den sejr, som Tyskland havde vundet over Rusland i 1918. Her nærmer Taylor sig betænkeligt en form for mystik centreret omkring de fundamentale forhold i magtbalancen:¹⁹

Hitler like Stresemann, did not challenge the Western settlement. He did not want to destroy the British Empire, nor even to deprive the French of Alsace and Lorraine. In return, he wanted the Allies to accept the verdict of January 1918; to abandon the artificial undoing of this verdict after November 1918; and to acknowledge that Germany had been victorious in the East.

Når Taylor taler om »artificial undoing« må den bagved liggende tanke være den, at overladt til kræfternes frie spil og uden Amerikas utidige indblanding ville Tysklands dominans i Europa være kommet til udtryk på denne vis. Taylor illustrerer en sådan tankegang i sin indledning til »The Struggle for Mastery in Europe«:²⁰

¹⁹ Taylor, anf. arb. s. 71.

²⁰ Anf. arb. s. xx.

... the Balance of Power worked with calculation almost as pure as in the days before the French revolution. It seemed to be the political equivalent of the laws of economics, both selfoperating . . . If every man followed his own interest all would be prosperous, and if every state followed its own interest all would be peaceful and secure. Only those who rejected *laissez-faire* rejected the Balance of Power . . .

Dette at Hitler som person og hans målsætning så stærkt er blevet fremhævet i diskussionen om 2. verdenskrig nødvendiggør for Taylor et mere dybtgående forsøg på at gå ind i beslutningsprocessen og iagttagelse statsmanden som handlende enhed end i perioden før 1914, hvor statsræsonen og suverænitættanken synes at give en så udmærket vejledning ved en tolkning af statsmændenes handlinger, og hvor sammenhængen imellem den internationale magtbalance og statsmændenes reaktioner synes så klar. Her kommer Taylor imidlertid i nogen grad til kort. Hans dilemma ligger i vanskeligheden ved at forbinde betydningen af Tysklands store industrielle og demografiske vægt som drivkraft bag udviklingen med den handlende statsmand Hitler. Hvis Taylor ville have undersøgt dette forhold til bunds ville det have fordret en helt anden og langt mere krævende fremgangsmåde end den diplomatiske histories, der er Taylors felt. Den bro han da kan slå er den spinklest mulige, nemlig at Hitlers tanker er alle tyskeres, at han ved at gå ind i en udenrigspolitisk tradition identificerer sig med nationen og dermed med de kræfter, der bevæger denne.²¹

... his foreign policy was that of his predecessors, of the professional diplomats at the foreign ministry, and indeed virtually all Germans. Hitler wanted to free Germany from the restrictions of the peace treaty; to restore a great German army; and then to make Germany the greatest Power in Europe from her natural weight . . .

Taylors polemik mod Hitlers selvstændige rolle berører også den rolle, som man har tildelt Hitler som person i forbindelse med begivenhederne, der førte til 2. verdenskrig. Det hedder hos Taylor med bidende ironi:²²

... an explanation existed which satisfied everybody and seemed to exhaust all dispute. This explanation was: Hitler. He planned the second World war. His will alone caused it. This explanation obviously satisfied the "resisters" from Churchill to Namier. They had given it all along, were already giving it before the war . . . The explanation also satisfied the "appeasers". They

²¹ Anf. arb. s. 70.

²² S. st. s. 17. — Sammenlign denne udtalelse med Walther Hofers: »Die Politik des nationalsozialistischen Regimes ist die entscheidende Ursache des Krieges von 1939, sie ist die Voraussetzung, ohne die der Zweite Weltkrieg als historische Erscheinung undenkbar wäre«. Die Entfesselung, s. 5.

could claim that appeasement was a wise, and would have been a successful policy if it had not been for the unpredictable fact that Germany was in the grip of a madman. Most of all this explanation satisfied the Germans except for a few unrepentant Nazis.

For Taylor er Hitler den traditionelle statsmand i udenrigspolitisk henseende, der går i sine forgængeres spor og uden nogen særlig plan handlede ud fra visse almene udenrigspolitiske hensigter, som han søgte at realisere når lejlighed bød sig eller han følte sig trængt op i en krog og ikke kunne handle anderledes.

I en vis forstand forskydes diskussionen mellem Taylor og Trevor-Roper her til en diskussion om den rolle statsmanden spiller i den historiske udvikling. Er han en fange af omstændighederne og dybere liggende kræfter, eller påtvinger han selvstændigt den historiske udvikling sin vilje? Rummer begge opfattelser noget rigtigt? I så fald: hvilke omstændigheder må være til stede for at det ene eller det andet historiske fænomen fremtræder?²³

For at opretholde sin tese om Hitler, der blot handlede som historien forudbestemte ham til, når lejlighed bød sig, må Taylor vende og dreje kildematerialet på en måde, der nærmer sig historieforfalskning. Særligt Walther Hofer og Reynolds har med stor energi påvist dette.²⁴

Den halve sandhed, som Taylor hager sig fast i, er Hitlers umådelige evne til at udnytte en opstået situation til fremme af en mere langsigtet målsætning. Ved bevidst at udelade Hitlers langtidsbetragtninger ved forskellige konferencer og ved at fremhæve det element af improvisation, der indgik i Hitlers politik, når den indre og ydre konjunktur viste sig gunstig for realiseringen af de politiske målsætninger, får Taylor det til at se ud, som om Hitler blot reagerede på tilbudte chancer, eller når han følte sig trængt op i en krog og af prestige-hensyn ikke kunne vikle sig ud af situationen på anden måde end ved at handle aktivt.

Herved kommer Taylor til at repræsentere det ene yderpunkt i en bedømmelse af Hitler, øjeblikssynsvinklen og det taktiske plan. Trevor-Roper repræsenterer det andet yderpunkt, den meget omfattende synsvinkel, der udstrækkes over 20 år og som lægger vægt på den langsigtede strategi og de fast forankrede elementer i Hitlers vision. Mellemstandpunktet forfægtes af E. M. Robertson i hans »Hitler's Pre-War Policy and Military Plans«, der ikke er upåvirket af hele diskussionen omkring Taylors bog. Hos Robertson finder vi et forsøg på at undersøge både den mere langsigtede synsvinkel og den umiddelbare realisering af

²³ For en nærmere diskussion af dette emne se Ib Damgaard Petersen: »Beslutningsprocessen som udgangspunkt for studiet af international politik«, Økonomi og Politik 1967 (1).

²⁴ Hofer, anf. arb. (1966) s. 419 f., og Reynolds, anf. arb. s. 212 f.

politiske mål. I modsætning til Taylor og på linie med Trevor-Roper er Robertson ikke i tvivl om, at Hitler ønskede at realisere sine politiske mål ved hjælp af militær aggression. Robertson anerkender »Mein Kampf« og de deri nedlagte politiske mål som retningsgivende for Hitlers udenrigspolitik, men advarer mod at overvurdere dem:²⁵

In the course of time, however, the circumstances in which Hitler tried to realize his ideas as well as the ideas themselves, changed, and hence "Mein Kampf" gradually loses its value as the criterion for testing Hitler's political principles.

Vi har her tre hovedopfattelser af Hitlers udenrigspolitik repræsenteret, hvoraf i hvert fald Taylors med sikkerhed kan siges ikke at holde, mere på grund af den bevidste begrænsning af synsvinklen end fordi Hitlers taktiske improviserende evne ikke er relevant for bedømmelsen af ham. Trevor-Ropers artikel er af et så beskedent omfang, at en detaljeret eftervisning af påstandenes rigtighed ikke er mulig inden for de givne rammer. Robertsons bog kan beskrives som et begrænset forsøg herpå med en forsigtig konklusion.

Betydningsfuldt er imidlertid, at de tre forfattere når til forskellige konklusioner ved at lægge vægt på hver sit *plan* i det handlingsmønster, der kan tænkes at karakterisere Hitler som statsmand. Dette giver anledning til at gå ind på forskellige principielle spørgsmål, således muligheden af at påvise overensstemmelse mellem udsagn og faktisk adfærd og det principielle forhold mellem ideologi og adfærd.²⁶

Problemet er meget komplekst og lader sig ikke entydigt afgøre med den viden, vi har nu. Vi må derfor i hvert enkelt tilfælde undersøge den forbindelse, der rent faktisk findes. Dette rejser en ny principiel betragtning, nemlig forholdet mellem mål og midler. Efterhånden som vi bevæger os fra et mere generelt til et mere specifikt plan igennem en række led bliver midler i en mere specifik sammenhæng til mål for hvis realisering igen nye midler tjener, der hvis de yderligere opdeles bliver til målsætninger i en endnu mere specifik sammenhæng. En ordre om at foretage visse troppebevægelser effektueres ved hjælp af ordrer til forskellige enheder for hvem ordren bliver en målsætning, der effektueres ved hjælp af nye ordrer om anvendelse af transportkolonner o.s.v. indtil vi når soldaten, der sætter sig til rattet og kører nogle kilometer ved hjælp af sit transportmiddel, motiveret af sergentens besked.

Empirisk afleder vi tilstedeværelsen af et motiv (i dette tilfælde et langsigtet handlingsskema) ved at påvise konstans i handlingsretningen.

²⁵ E. M. Robertson: *Hitlers Pre-War Policy and Military Plans*, Longmans 1963, s. 2; jvf. min anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 12. rk. II, s. 595 f.

²⁶ For en diskussion heraf se Ib Damgaard Petersen: »Interaktionsprocessen som integrerende led mellem beslutnings- og magtteori«, *Økonomi og Politik* 1967 (4).

Når vi skal bestemme denne handlingsretning bør vi ikke lade os forvirre af, at der kan være tale om et skift i adfærden. Forskellige midler kan have relation til den samme målsætning. Det er således af mindre betydning, hvis Hitler søgte at realisere sine langsigtede mål ved at gribe de chancer, der bød sig, og herved vendte op og ned på en rækkefølge, som han måske tidligere havde lagt sig fast på. Afgørende er den vision, der ligger bag, billedet af en bestemt ønskelig tilstand i fremtiden, der optræder som behov, til hvis tilfredsstillelse de forskellige midler i den forskellige rækkefølge kan tjene, alt afhængigt af den øjeblikkelige situation. I det øjeblik, hvor vi, på baggrund af påvisningen af en sådan vision, ud fra hver enkelt situation kan vise, at den adfærd, som finder sted, kan opfattes som relevant i forhold til visionen, kan vi med nogen sikkerhed hævde, at der er tale om konstans i handlingsretningen. En sådan tolkning vil tillade os at bestemme denne vision (i dette tilfælde Hitlers i »Mein Kampf« nedlagte ideer) som en drivkraft bag statsmandens handlemåde. Robertson har i denne henseende ladet sig forvirre. Belysende er hans advarsel mod at tage bogen for bogstaveligt:²⁷

... the historian must be careful, for the book ... contains no political programme to be systematically worked out in advance; it must not be used as an infallible framework of reference with which to test and explain Hitler's latest acts. As Konrad Henlein remarks: "Far too much has been read into the so-called foreign policy chapters ... No statesman is in a position to indicate ten years in advance what he is going to do later".

Taylor tillægger tydeligvis sine modparter den opfattelse, som Konrad Henlein advarer imod, hvilket er absurd, således som Robert Spencer har påpeget det.²⁸

En tilfredsstillende beskrivelse og forklaring af statsmandens handlemåde må indeholde en opfattelse af det til grund liggende handlingsmønster, en beskrivelse af situationen, og en tolkning af, om den øjeblikkelige handlemåde skal ses i relation til dette handlingsmønster. Trevor-Roper skriver:²⁹

Man kann die von Hitler aufgestellten Ziele dann für echt halten, wenn sie nicht allein aus momentanen taktischen Notwendigkeiten zu erklären sind, sondern sich erstens als Teile einer regelmässig und sogar entgegen taktischen Erfordernissen ausgesprochenen Grundanschauung präsentieren und sich, zweitens, in Einklang mit seinen langfristigen materiellen Vorbereitungen befinden. Wenn wir diesen Maßstab anlegen lassen sich die Widersprüche zwischen Hitlers Erklärungen rasch auflösen. Und nur der Gedanke des Ostimperiums bleibt.

²⁷ Anf. arb. s. x.

²⁸ Spencer, anf. arb. s. 144.

²⁹ Anf. arb. s. 126.

Betegnende er Hitlers egen vurdering af forholdet mellem taktik og strategi. Allerede i september 1919 antydede Hitler sit politiske program over for jøderne, som han siden med så uhyggelig konsekvens gennemførte, kulminerende med etableringen af de store udryddelseslejre under krigen:³⁰

Der Antisemitismus aus rein gefühlsmässigen Gründen wird seinen letzten Ausdruck finden in der Form von Progromen. Der Antisemitismus der Vernunft ... muss führen zur planmässigen gesetzlichen Bekämpfung und Beseitigung der Vorrechte der Juden ... Sein letztes Ziel aber muss unverrückbar die Entfernung der Juden überhaupt sein.

29. april 1937 kom Hitler i en tale til en række NSDAP kredsledere om jødespørgsmålet ind på forholdet mellem taktik og strategi:³¹

Das Endziel unserer ganzen (Juden-)Politik ist uns ja allen ganz klar. Es handelt sich ja nur immer darum, keinen Schritt zu machen, der uns schadet. Wissen Sie ich gehe immer an die äusserste Grenze des Wagnisses, aber auch nicht darüber hinaus. Da muss man nun die Nase haben, ungefähr zu riechen, »Was kann ich nicht machen?«. Auch im Kampf gegen einen Gegner. Ich will ja nicht gleich einen Gegner mit Gewalt zum Kampf fordern, ich sage nicht »Kampf«, weil ich kämpfen will, sondern ich sage, ich will Dich vernichten! und jetzt, Klugheit hilf mir! Dich so in die Ecke hineinzumanövrieren, dass du zu keinem Stoss mehr kommst; und dann kriegst Du den Stoss ins Herz hinein.

Werner Maser, der mere indgående har beskæftiget sig med »Mein Kampf« og Hitlers tankeverden i det hele taget, har i sin bog »Hitlers Mein Kampf« på linie med Trevor-Roper hævdet, at Hitler konsekvent fastholdt sine ideer fra 1923 til 1945 og i vidt omfang formåede at virkeliggøre dem.³²

Meget tyder på, at vi ved en nøje undersøgelse af de forskellige handlingsplan vil nå frem til den opfattelse, at den bedste tolkning af Hitlers udenrigspolitik opnås ved antagelsen af et politisk-ideologisk motivkompleks, der set over en længere periode gav denne udenrigspolitik sammenhæng og retning. En sådan undersøgelse savnes imidlertid endnu.^{32a}

Det er betydningsfuldt, at vi i en sådan undersøgelse sammenligner udsagn med handling på det plan, hvor en sådan sammenligning er relevant. Det vage ideologiske program ses måske bedst i forhold til de meget lange tidsrum, som alene retningsgivende for *summen* af mange forskellige former for adfærd. På et mere specifikt plan, således som vi

³⁰ Berichte und Dokumente aus der Freien und Hansestadt Hamburg, Nr. 101, s. 29. ³¹ S. st. s. 36.

³² Werner Maser: Hitlers Mein Kampf, München 1966, s. 8.

^{32a} Jvf. dog nedenfor (Efterskrift).

finder det i Hitlers udsagn ved konferencen i slutningen af 1937, i maj 1938 og 1939, i hans brev til Reichenau 2.12.1932 o.s.v., må sammenligningen gælde den overskuelige fremtid, medens udsagn som vi finder dem umiddelbart i forbindelse med anvendelsen af politiske og militære midler som for eks. 28.8.1939 må sammenlignes med de umiddelbart efterfølgende handlinger, således at vi her når det mest specifikke plan. Ved at sammenligne alle de mest specifikke udsagn med de tilsvarende handlinger kan vi belægge en handlingslinje på et højere abstraktionsniveau. Ved at sammenholde alle de forskellige handlingslinier bliver vi i stand til at udfylde distancen til det højeste abstraktionsplan, det ideologiske. Afgørende er, at vi for hvert stigende trin kan konstatere, at de foregående led kan betragtes som liggende inden for en ramme, der afstikkes af det højere niveau. Kan vi gennemføre denne analyse til bunds, kan vi sige at have kortlagt et sådant motivkompleks i dets vekselvirkning med omverdenen over en periode.

FRA MIKRO- TIL MAKROPLAN. Vi har hidtil bevæget os på mikroplanet ved at forsøge at systematisere nogle synsmåder på Hitlers udenrigspolitik. Medens Taylor ikke kunne godtage den betydning, som man i almindelighed har tillagt Hitler som person i årsagsforløbet, har netop denne synsvinkel givet anledning til en række betragtninger, der rækker langt ud over Hitler som person. Man har bag Hitler søgt til nazismen og forsøgt at vurdere denne som den drivende kraft i udviklingen mod en 2. verdenskrig. »Die Begriffsreihe Hitler-Nationalsozialismus-Zweiter Weltkrieg stellt einen inneren notwendigen geschichtlichen Zusammenhang dar«, skriver Walther Hofer.³³

Den mest interessante sammenstilling af disse synspunkter (omend nu noget forældet) er foretaget af Andrew G. Whiteside i hans essay om »Origins of National Socialism« i *Journal of Central European Affairs* 1957/58.³⁴ Whiteside systematiserer synspunkterne ved at bestemme forfatternes politiske ståsted og når herigennem til en række interessante generalisationer om de forskellige opfattelser af nazismen. Karakteristisk for de vesteuropæiske forfattere af marxistisk observans er således, at de opfatter økonomiske faktorer som afgørende for Hitlers opstigning til magten og følgelig tillægger Hitler og den nazistiske bevægelse en mindre rolle: »National Socialism represents for them, above all, the final phase of a transitory economic system and not therefore a deep transformation in the German people«.³⁵ Vi ser her en vis parallel til

³³ Hofer, *anf. arb.* s. 431. Jvf. endvidere: *Problems in European Civilization, The Nazi Revolution*, Boston 1959.

³⁴ XVII, april 1957, s. 48-73.

³⁵ Blandt disse forfattere kan fremhæves Franz Neumann: *Behemoth*, New York 1944; Frederick L. Schumann: *The Nazi Dictatorship*, New York 1936; Jürgen Kuczynski:

det synspunkt, som Taylor ud fra et andet udgangspunkt har anlagt. Med sin bog »The Course of German History« henregnes Taylor af Whiteside til den liberale demokratiske historikertradition på området. Denne tradition opfatter nationalsocialismen som fremgået af en ustabil kombination af forskellige grupper med modstridende formål. Skønt den nazistiske massebevægelse og dens reaktionære allierede havde visse målsætninger og tænkemåder til fælles var de indbyrdes fjendtlige og blev kun holdt sammen af en alliance præget af gensidig mistænksomhed, inden for hvilken begge parter stræbte efter herredømme. Blandt disse forfattere hører også Trevor-Roper med sit lille skrift i Viertelsjahrshefte typisk til.³⁶

I forsøget på at klare arten og oprindelsen til nazismen opfatter de liberale historikere denne som stående i forbindelse med hele den sociale og politiske udvikling, der gik forud. De understreger, at bevægelsen tog sit udgangspunkt blandt middel- og overklassen som en protest mod det liberale demokrati, og de påpeger, at en reaktionær klike bestående af højere embedsmænd, officerer og industriledere bragte Hitler til magten. Disse gruppers holdning antages at være blevet skabt under indflydelse af en særlig »preusserånd«. De betragter andre faktorer som værende af betydning, men ikke i samme udstrækning. Til disse henregnes Versailles-traktaten, den økonomiske og sociale ustabilitet, der fulgte i dens kølvand, splittelsen af de demokratiske kræfter i Tyskland og endelig Hitler selv.

Den konservative skoles mest udprægede repræsentant finder Whiteside i Gerhard Ritter. I lighed med andre konservative historikere imødegår Ritter den opfattelse, at nationalsocialismen kan identificeres med konservative institutioner, ideer, klasser eller individer. Nazismen er for ham Hitlers værk. Hitlers ideer er erhvervet under opholdet i Østrig og blandt politiske »outsiders« i München. Han finder årsagen til disse ideers appel til de tyske masser i den historiske udvikling af folkelige demokratiske ideer i et industrialiseret samfund. De umiddelbare årsager til nazismen er for ham at finde i 1. verdenskrig og dens følger, men den nazistiske bevægelses succes skyldtes fremfor noget

The Economics of Barbarism: Hitlers New Order in Europe, New York 1942; Ernst Niekisch: Das Reich der niederen Dämonen, Hamburg 1953. Som en af Neumanns efterfølgere bør Arthur Schweitzer: Big Business in the Third Reich, London 1964, nævnes.

³⁶ Inden for denne gruppe fremhæver Whiteside bl. a. fig.: A.J.P. Taylor: The Course of German History, New York 1946; Ralph Flenley: Modern German History, London 1953; Koppel S. Pinson: Modern Germany, New York 1954; Robert Minder: L'Allemagne et les allemands, Paris 1947; Peter Rassow ed.: Deutsche Geschichte im Überblick, München 1953; Alan Bullock: Hitler. A Study in Tyranny, New York 1952; E. Vermeil: L'Allemagne contemporaine, Paris 1953; Baumont o. a. udg.: The Third Reich, London 1955.

Hitlers enestående personlighed og hans fremtræden på et gunstigt tidspunkt i den historiske udvikling.³⁷

Som naturligt er lægger de tre hovedopfattelser vægt på forskellige sider og elementer i samfundslivet. De konservative er mest tilbøjelige til at lægge hovedvægten på Hitler som person og fremhæver proletariatet som nazismens arnested, bourgeoisiet som dens hovedmodstander. Marxisterne tillægger selve samfundsudviklingen i et kapitalistisk samfund, de økonomiske kræfter, hovedrollen som nazismens vigtigste forudsætning. De regner bourgeoisiet for den bærende klasse i nazismen, medens proletariatet er dens offer. Hitler og partiet tillægges mindre betydning ved bevægelsens fremvækst. De liberale historikere er tilbøjelige til at se det bærende lag i nazismen som værende middel- og overklassen og dens forudsætninger en lang række faktorer af historisk, social og politisk karakter. Hitler som person tillægges en vis betydning, men ikke i samme målestok som blandt de konservative historikere.

Hvad angår bedømmelsen af de klassepoltiske forhold kan vi med Whiteside beklage, at de eksisterende sociologiske fremstillinger er utilfredsstillende. Siden Whiteside skrev er der imidlertid kommet forskellige enkeltstudier af betydelig interesse.³⁸ Hvis vi i stedet for den angelsaksiske traditionelle inddeling i over-, middel- og arbejderklassen benytter os af den ni-delning, som herhjemme er indført med Kåre Svalastogas bog »Social rang og mobilitet«, er der adskilligt, der tyder på, at vi må betragte nazismens bærende klasse som værende den underste middelklasse, sektioner af den mellemste og den højeste middelklasse, isprængt et element af den »detroniserede elite« fra kejsertiden, der fungerede som bevægelsens intellektuelle element. At en radikal højrebevægelse ikke nødvendigvis var et tysk fænomen viser den omtrent samtidige indre udvikling i Frankrig, der i mange henseender var parallel med den tyske.³⁹

Vi har endnu kun bevæget os inden for rammen af det hovedsynspunkt, som har været det mest udbredte og accepterede, at årsagerne til 2. verdenskrig er at finde i nazismen og dennes forudsætninger i det tyske samfund. Vi har imidlertid fået nuanceret billedet betydeligt, skønt pladshen-

³⁷ Gerhard Ritter: »The Historical Foundations of the Rise of National Socialism«, The Third Reich, London 1955; se endvidere Whiteside, s. 64 f.

³⁸ William Sheridan Allen: The Nazi Seizure of Power, London 1966; Ernest-August Roloff: Bürgertum und Nationalsozialismus. Braunschweigs Weg ins Dritte Reich, Hannover 1960; Bracher-Sauer-Schulz: Die Nationalsozialistische Machtergreifung, 1962.

³⁹ Daniel Lerner: The Nazi Elite, Stanford 1951; Ritter anså nazismen for at være et udtryk for et mere almindeligt europæisk fænomen. Se Whiteside, s. 65 note 67. – Jvf. Charles Micaud: The French Right and Nazi Germany, New York 1943.

syn ikke har levnet mulighed for at gå i detaljer. Den bredere betragtning fremhæver økonomiske, sociale, ideologiske, sociologiske, politiske, historiske og socialpsykologiske aspekter ved siden af det individuelle.

For at kunne sammenfatte alle disse aspekter og de forskellige plan i den historiske beskrivelse savnes en teori, der meningsfuldt sætter de forskellige faktorer i relation til hinanden og herigennem tillader en graduering af den vægt, der skal lægges på hver enkelt i et historisk enkeltbillede som det foreliggende. En sådan teori, der må hentes fra statskundskaben, står ikke umiddelbart til rådighed. Det kan måske blive nødvendigt for historikere selv at sætte sig ind i teoridannelsen inden for statskundskaben for at bidrage til løsningen af den type opgaver, som vi her står over for.⁴⁰

Historikeren søger ikke alene at etablere en simpel årsagskæde, men ofte at beskrive en struktur, hvori de væsentligste årsager til et fænomen indgår og gensidigt påvirker hinanden over en periode. I en sådan struktur har Englands politik over for Tyskland fået tildelt en vis rolle som medvirkende til at skabe de forudsætninger, hvorpå Hitler kunne bygge sin aggressive politik. Der tænkes her særligt på appeasementpolitikken. Vurderingen af denne politik har varieret noget, men det er almindeligt antaget, at den imødekommenhed over for Hitler, som den betød, var medvirkende til at øge hans styrke internationalt og til at underbygge hans selvtillid. Det hedder typisk hos Wheeler-Bennett:⁴¹ »It is a tragic irony of history that this very will for peace was among the most important contributory factors to the Second World War«.

Wheeler-Bennetts bog fra 1948 er et af de tidligste og som analyse betragtet stadig et af de bedste værker om appeasementpolitikken. Wheeler-Bennett tildeler den engelske holdning til Sovjet en betydningsfuld rolle i appeasementpolitikken. Det hedder herom:

Wherein lay the cause of this display of political myopia in British leadership? . . . Hitler was going East; every newspaper correspondent, every business house, every embassy and legation in Europe knew it and reported accordingly. . . . Mr. Chamberlain and M. Daladier and M. Bonnet hoped that, by conceding Central and Eastern Europe to Hitler as a field of economic exploitation, they would either choke him to death with cream or so glut his appetite that he would have no stomach for Western Europe. If this were not the case, and Hitler returned from his Eastern conquests still unsatiated, the rearmament of

⁴⁰ I en artikel i Økonomi og Politik (1967 nr. 1) har jeg prøvet at pege på nogle af de problemer, der ligger i beskrivelsen af den internationale politik som et samvirke imellem en række »beslutningssystemer«, hvorved jeg forstår en sammenfattende beskrivelse af de samfundsfænomener, der har relevans i forbindelse med staten som politisk handlende enhed under hensyntagen til en eller anden tidsdimension.

⁴¹ John W. Wheeler-Bennett: Munich. Prologue to Tragedy, London 1948, s. 6 og s. 326-37.

Britain and France would be completed and they would be in a position to meet him on a footing of equality or even superiority. This, it would appear, was the cause of the blindness which afflicted the British and French leadership in the critical months which followed Munich, and there can be little doubt that had Hitler been content to obtain his aims and ambitions with "peaceful means", that is to say by economic penetration and not by military occupation, he could have done so without a word of criticism or opposition from London or Paris. Central and Eastern Europe were his for the taking so long as the "convenances" were preserved . . .

Wheeler-Bennett projicerer ikke denne udlægning tilbage i tiden, men forklarer den engelske holdning til Hitler omkring Münchenkrisen som fremgået af Chamberlains ønske om at bevare freden på grund af Englands svaghed og det almindelige fredsønske. Andre forfattere har imidlertid draget denne konsekvens og på langt skarpere måde lænket appeasementpolitikken til Chamberlains forhold til Sovjet. Den hollandske historiker de Jong anlægger således det synspunkt, at Chamberlain i sit forhold til Tyskland var påvirket af en forestilling om, at Sovjetunionen søgte at indvikle vestmagterne i krig med Tyskland. Som en direkte følge af denne opfattelse skulle Chamberlain være rede til at give Tyskland en fri hånd i tilfælde af et tysk overgreb på Sovjet. De Jong støtter sin opfattelse på uddrag af Chamberlains breve og officielle aktstykker. Han er i sit synspunkt på linie med den russiske historiskrivning.⁴²

Arnold Toynbee er repræsentativ for opfattelsen af Chamberlain som naiv i sin bedømmelse af Hitlers udenrigspolitiske målsætning.⁴³ A. L. Rowse understreger Chamberlains og Baldwins afhængighed af finansverdenen og konservative klasseinteresser. Modsætningsforholdet til Sovjet var her betydningsfuldt:⁴⁴

What is the explanation of this extraordinary passage in our history? It is quite briefly, that the class of rich business men of whom Mr. Chamberlain was the ideal representative and before him that other business man Mr. Baldwin – the man who made the "National" Government and stood behind it all along – have been so paralyzed by the contrary pulls of their class interest and the interest of the country, that they had ended, it is true unconsciously, in betraying the country they ruled.

Det er den engelske labourpolitiker, der taler her, men samspillet mellem klasseinteresser og nationale interesser i udenrigspolitikken i England og Frankrig i denne periode er for tydelig til at kunne tilbagevises. En dybtgående opinionsanalyse som Charles Micauds »The

⁴² Das Dritte Reich und Europa, s. 87–89 og s. 70 note 1; W. Potemkin: Histoire de la diplomatie, Paris 1947, bd. III, s. 675–85.

⁴³ Survey of International Affairs: The World in March, s. 37–38, London 1952.

⁴⁴ A. L. Rowse: End of an Epoch, London 1947, s. 75.

French Right and Nazi Germany« viser dette. Synspunktet deles af Toynbee og Celovsky.⁴⁵

Nicholas Mansergh har understreget Commonwealth landenes tilbageholdende politik som betydningsfuld for Chamberlains holdning, ligesom den almindelige opinion var favorabel over for appeasementpolitikken.⁴⁶ Martin Gilbert og Richard Gotts bog »The Appeasers« (London 1963) reflekterer en lang række af de nævnte synspunkter og går dybt ind i appeasementpolitikens facetter. Arthur Furnia har leveret et udmærket bidrag til forståelsen af forholdet mellem England og Frankrig i forbindelse med appeasementpolitikken. Han viser Chamberlains hårdhændede greb omkring den franske udenrigspolitik og påpeger, hvorledes Chamberlain sikrede sin politik i forholdet til Frankrig ved hjælp af hemmelige meddelelser, hvori han unddrog Frankrig sin støtte trods tilsyneladende sammenhold udadtil i afgørende situationer.⁴⁷

I Taylors bog understreges stærkt appeasementpolitikken som en selvstændig aktiv politik fra Chamberlains side, der ikke blev ham påtvunget af Hitler. Som en af de mest helhjertede repræsentanter for denne opfattelse giver Taylor denne tolkning:⁴⁸

The arms race he (C) was convinced, sprang from misunderstandings between the Powers, not from deep-seated rivalries or from the sinister design of one Power to dominate the world. He believed, too, that the dissatisfied Powers – and Germany in particular – had legitimate grievances and that these grievances should be met. He accepted to some extent the Marxist view, held by many people who were not Marxists, that German discontent had economic causes such as lack of access to foreign markets. He accepted more fully the "liberal" opinion that Germans were the victims of national injustice; and had no difficulty in recognizing where this injustice lay. There were six million Germans in Austria, to whom national reunification was still forbidden by the peace treaties of 1919; three million Germans in Czechoslovakia whose wishes had never been consulted; three hundred and fifty thousand people in Danzig who were notoriously German. It was the universal experience of recent times that national discontent could not be challenged or silenced – Chamberlain himself had had to acknowledge this unwillingly in regard to Ireland and India. It was the general belief, though less sustained by experience, that nations became contented and pacific, once their claims were met. Here was a program for the pacification of Europe. It was devised by Chamberlain not thrust upon him by Hitler . . . His motive . . . was the general pacification of Europe. He was driven on by hope not by fear.

Den hidtil bedste analyse af Chamberlains holdning over for Hitler

⁴⁵ Charles Micaud: *The French Right and Nazi Germany*, 1943; Toynbee, *anf. arb.* s. 37–38; Boris Celovsky: *Das Münchener Abkommen 1938*, Stuttgart 1958.

⁴⁶ Nicholas Mansergh: *Survey of British Commonwealth Affairs*, London 1963.

⁴⁷ Arthur Furnia: *The Diplomacy of Appeasement*, Washington 1960.

⁴⁸ Taylor, *anf. arb.* s. 132.

og de motiver, der bevægede ham til indrømmelser, er givet af Bernd-Jürgen Wendt i hans lille bog »München 1938« med undertitlen »England zwischen Hitler und Preussen«. ⁴⁹ Bogen er en forløber for en større afhandling om emnet. Bernd-Jürgen Wendt søger at forstå Chamberlains handlemåde ved at rekonstruere det billede, hvorudfra han handlede. Fremgangsmåden har noget tilfælles med studiet af beslutningsprocessen inden for statskundskaben. Wendts interesse ligger i Chamberlains bevidste valg imellem Hitler og den tyske opposition, der søgte at styrte ham i september 1938, til fordel for Hitler. Indrømmelsespolitikken var ikke alene møntet på at pacificere Tyskland, men også på at stabilisere Hitlers stilling. Oppositionen i Tyskland præsenterede sig, for Chamberlain og hans medarbejdere at se, som en konservativ, restauratorisk, monarkistisk gruppe med stærke indslag af det højere officerskorps. Denne gruppe kom derfor for Chamberlain til at repræsentere »preusserånden«, der var blevet slået ned i 1. verdenskrig. Dette alternativ til Hitler var ikke tiltrækkende for Chamberlain og hans rådgivere. En omvæltning i disses favør kunne betyde borgerkrig i Tyskland, den kunne betyde genoptagelse af den østvendte politik over for Polen, som Hitler midlertidigt havde opgivet i 1934, en tilnærmelse til Rusland i Rapallo-ånden og politisk ustabilitet i Tyskland, der kun ville komme en kommunistisk omvæltning til gode. Chamberlain valgte bevidst Hitler frem for generalerne ved at flyve til Tyskland og ved at give de nødvendige indrømmelser. Hitler var for Chamberlain en garanti for Tysklands anti-sovjetrussiske holdning, for et fast greb om den tyske befolkning og endnu på dette tidspunkt for en mindre krævende udenrigspolitik end det Wilhelmiske Tysklands.

Chamberlain sammenlignede den tyske opposition med Jacobitterne ved det franske hof under Vilhelm III's regeringstid. Chamberlain anså på samme tid Hitlers mere radikale krav som påtvunget ham af en yderligtgående fløj i partiet, medens Hitler selv ansås for at balancere imellem denne fløj og en moderat gruppe. Chamberlains politik gik ud på at styrke Hitler over for »høgene« ved at give indrømmelser, således at Hitlers øgede prestige ville tillade ham gradvist at tage brodden af den tyske udenrigspolitikks radikalisme i samarbejde med den moderate fløj. Wendt har indgående beskæftiget sig med Chamberlains antikommunistiske synspunkter i denne forbindelse og tillægger dem afgørende betydning i helhedsbilledet: »Chamberlain glaubte, sich mit seinem Appeasement, seiner Wahl für Hitler und gegen die »Jacobitten« eine erfolgsverheissende Waffe gegen den Bolshevismus und für die dauernde Pazifizierung geschmiedet zu haben«. ⁵⁰

⁴⁹ Hamburger Studien zu neueren Geschichte, Bd. 3. Frankfurt a. M., Europäische Verlagsanstalt, 1965. 152 s. 9 DM.

⁵⁰ Anf. arb. s. 120.

Det sidst udkomne værk om appeasementpolitikken, Martin Gilberts bog »The Roots of Appeasement«,⁵¹ er interessant ved at gå længere tilbage i tiden i sin analyse af appeasementpolitikken end noget andet og ved at sætte et skarpt skel mellem appeasementpolitikken og Münchenpolitikken. Herved prøver Gilbert at fremhæve, efter min mening med rette, en historisk betinget måde at forholde sig til den internationale politik på, der satte det internationale kompromis og humanitære idealer højt.

Appeasement was a search for international relations conducted without resort to armed conflict. It was a search for methods to resolve national grievances without stirring up hatred and fear . . . Appeasement was not yet only an approach to foreign policy, it was a way of life, a method of human contact and progress.⁵²

Gilbert ser ligeledes mere skarpt end mange andre forfattere, at politikens mål på det internationale plan var en reorganisering af Europa, efter at Versailles-traktaten havde vist sig mindre egnet som grundlag for en permanent ordning af de europæiske affærer:

Appeasement was a constructive policy. Its aim was the creation of a Europe better delineated than that of the Peace Treaties; a Europe in which economic benefits would be shared by all and political differences settled at the conference table.⁵³

I forbindelse med sin diskussion om forholdet mellem appeasementpolitikken og Münchenpolitikken fratager Gilbert i modsætning til mange andre forfattere appeasementpolitikken et moralsk medansvar for krigsudbruddet:

Hitler not Chamberlain, had made violence the norm of international policy. . . . It was Hitler who lost the friendship and sympathy of Germany's most earnest advocate, and propelled Germany into a war which resulted in devastation out of all proportion to that of 1914-18 . . . Appeasement cannot be held morally responsible for German aggression which led to the invasion of Poland and Britain's declaration of war on Germany . . .⁵⁴

Munich and appeasement have both become words of disapproval and abuse. For nearly thirty years they have been linked together as the twin symbols of British folly . . . Yet "Munich" was a policy, dictated by fear and weakness, which Neville Chamberlain devised as a means, not of postponing war but, as he personally believed, of making Anglo-German war unnecessary in the future. Appeasement was quite different; it was a policy of constant concessions based

⁵¹ London 1966.

⁵² Anf. arb. s. 159 og 177.

⁵³ S. st. s. 176.

⁵⁴ S. st. s. 177-78.

on common sense and strength . . . it was never a misguided policy, even if it became, by 1938, temporarily an unrealistic one . . .⁵⁵

Gilberts bog er ikke en sammenfatning af vor viden om appeasementpolitikken. Den samlede gennemtrængende analyse mangler endnu, men må siges at være inden for rækkevidde. Skellet imellem Münchenpolitikken og appeasementpolitikken er kunstig og lidet overbevisende. Chamberlains forudsætninger er betydeligt bedre analyseret i Wendts lille bog, som Gilbert ikke har benyttet. Bogens værdi ligger i fremhævelsen af kontinuiteten i engelsk politik over for Tyskland siden tyverne.

Både i forbindelse med Hitler og nazismen og i forbindelse med side-motivet Chamberlains appeasementpolitik skelner vi mange plan og en mængde samvirkende faktorer, der komplicerer og tynger beskrivelsen, men som synes uundværlige, hvor vi vil søge en dybere forståelse af staternes udenrigspolitik. Et element synes imidlertid tydeligt at fremgå af de citerede forfattere i forbindelse med appeasementpolitikken: dens tofløjede karakter. Både forholdet til Sovjet og til Tyskland spiller en rolle. Charles Micaud har på et fransk materiale diagnosticeret det franske højres ledemotiv i forholdet til Tyskland og Sovjet som en frygt for krig og revolution. En krig med Tyskland, hvor Sovjet stod uden for, ville ødelægge Europa og bane vejen for en sovjetrussisk intervention, der med nødvendighed måtte medføre sociale omvæltninger. Betydelige dele af den franske højreopinion var, stillet over for de to onder Tyskland og Sovjet, tilbøjelige til at optere for Tyskland. De samme motiver har vi lov at se operative i England. Vi kan her citere fra Lord Lothians intelligente polemik i »The Times« med Rowse:

A great part of the British people hating dictatorships and the suppression of free opinion as much as Mr. Rowse are not of the Left. No Government could bring the nation into a war unless it had the support of this part of the people. And to this part of the people Bolshevist Russia is an even greater horror than Nazi Germany . . . Great Britain could hardly plunge into the struggle against the Nazi and Fascist Powers without becoming an ally of the Bolshevist Power . . . By the law of its being Communism seeks to overthrow liberal democracy by violence.⁵⁶

Taylor har udmærket fat i den magtpolitiske side af disse forhold. Hans analyse af forholdet mellem England og Sovjet under forhandlingerne i sommeren 1939 er glimrende, hvorimod hans tilsvarende analyse af forholdet mellem Tyskland og Sovjet er stærkt præget af bogens tendens og derfor ubrugelig. Taylor er en strålende begavelse. For den der ynder stil er hans bog mesterlig. Hans force ligger i analysen af tra-

⁵⁵ S. st. s. 187.

⁵⁶ End of an Epoch, s. 31-32.

ditionelle magtpolitiske forhold, hvor han gør en række udmærkede iagttagelser for mellemkrigstiden. Hans bog har ikke været uden indflydelse på den efterfølgende historieskrivning. Både Robertson og Gilbert (i sit sidste arbejde) er påvirket af ham. På trods af at man har påvist ukendskab til forskellig litteratur hos ham, røber bogen dog for den kyn-dige tydelige spor af beskæftigelse med en lang række af de vigtigste værker i stor bredde. Hans bog er et dristigt forsøg på at skabe en syntese, der i mange henseender havde haft mulighed for at blive vellykket. Bogens afgørende svaghed er den polemiske behandling af Hitler, der fører til et grotesk billede opbygget som det er over en udpræget tendens.

Efterskrift

EFTER AT ovenstående er sat kommer en interessant lille bog af Andreas Hillgruber til min kundskab; den etablerer i mange måder den helhedskonception, som i det foregående er blevet efterlyst. Andreas Hillgrubers bog: »Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege« er særligt interessant ved at skabe sammenhæng imellem Tysklands udenrigspolitiske mål igennem et halvt århundrede. Afgørende er her påvisningen af den gradvise ændring i de tyske krigsmål fra 1914 til 1918. Freden i Brest-Litovsk betød det afgørende brud med den tidligere udenrigspolitiske konception. I stedet for opfattelsen af Tyskland som en dominerende hegemonialmagt i Europa trådte det nye mål, et alene af Tyskland behersket »Grossraum« i øst. Baggrunden for denne forskydning dannede blandt andet den allierede blokade, der fremmede forestillingen om det ønskværdige i en fuldstændig økonomisk selvforsynende stat, uafhængig af tilførsler udefra, strategisk sikret i dybden med henblik på kommende krige.

Det hedder hos Hillgruber: »Als das vielleicht bedeutsamste, weil am längsten nachwirkende Novum im machtpolitischen Denken, das der deutschen Ostpolitik 1918 als Axiom zugrunde lag, muss man die nun in der deutschen Führung allgemein vertretene Auffassung ansehen, dass es durchaus möglich sei, ganz Russland in den Griff zu bekommen und dieses Riesenreich in dauernder Abhängigkeit von Deutschland zu halten.«¹ Hillgruber viser, hvorledes den magtpolitiske kerne i Hitlers »Programm« er i overensstemmelse med denne tankegang, men omformet af det race-ideologiske moment i Hitlers forestillingsverden.

På baggrund af de nu tilgængelige kilder til Hitlers tankeverden op-ridser Hillgruber billedet af Hitler program, som det udbyggedes og fæstnedes op til 1928 for aldrig senere at blive fraveget. Hillgruber er, som han har vist i sin interessante fremstilling »Hitlers Strategie 1940–

¹ Andreas Hillgruber: Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege, Göttingen 1967, s. 64.

1941», inspireret af Trevor Roper og den serie forfattere, der på tysk grund har udbygget og modificeret dennes teser.²

Hitler program kan efter Hillgrubers opfattelse indeholdes i den med spærret sats anførte sætning i *Mein Kampf*: »Deutschland wird entweder Weltmacht oder überhaupt nicht sein«. Knap udtrykt kan Hitlers mål siges at have været, efter erobring af magten i Tyskland og konsolidering af det tyske herredømme i Centraleuropa, igennem to store etaper at skabe et gennembrud for Tyskland til »Weltmacht-status«, hvad vi i dag formentlig med et mindre rammende udtryk ville kalde »supermagtstatus«. Den første etape skulle udgøres af skabelsen af et hele Europa omfattende tysk behersket kontinentalimperium, hvori Tyskland udøvede hegemonialmagt i vest, men egentlig kolonimagt i øst. Næste etape ville omfatte udbygningen af dette imperium med et omfattende koloniområde i Centralafrika og gennem opbygningen af en stærk flåde tysk dominans i Middelhavet og Mellemøsten. Herefter ville Tyskland fremstå som en af de på det tidspunkt antageligt eksisterende fire verdensmagter, U.S.A., Tyskland, England og Japan. (Rusland og Frankrig måtte efter denne tankegang anses for at være udsløttet som magter). Efter sin død i den følgende generation ventede han den uundgåelige kamp mellem Tyskland og U.S.A. om verdensherredømmet.

Kerneelementet i hans politik, erobringen af det europæiske Rusland, var uløseligt forbundet med forestillingen om det russiske folk som et racemæssigt mindreværdigt folk, hvis hele statslegeme var blevet nedbrudt og gennemsyret af jøderne, der i Hitlers naive opfattelse levede som parasitter på andre folkeslag og som derfor repræsenterede en dødelig fare og som sygdomsbaciller måtte udryddes. Heraf fulgte en konsekvent nedvurdering af den russiske styrke, udryddelsen af Østeuropas jøder i kølvandet på de tyske hærs fremmarch og, for at virkeliggøre Lebensraumtanken om Rusland som egentlig koloniområde, den bevidste decimering af den russiske befolkning gennem raceideologisk krigsførelse.³ Metoderne til at virkeliggøre dette program hentede Hitler

² Andreas Hillgruber: *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941*, Bernard und Graefe 1967. (Vil blive anm. af forf. i fig. hæfte af H.T.). Jvf.: E. Deuerlein: *Hitlers Eintritt in die Politik und in die Reichswehr*, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1959, s. 215 ff.; G. Schubert: *Anfänge nationalsozialistischer Aussenpolitik*, Köln 1963; F. Dickmann: *Machtwillie und Ideologie in Hitlers aussenpolitischen Zielsetzungen vor 1933*, *Spiegel der Geschichte*, Festgabe für M. Braubach zum 10.4.1964, Münster 1964, s. 915 ff.; E. Nolte: *Der Faschismus in seiner Epoche*, München 1963; G. Moltmann: *Weltherrschaftsideen Hitlers*, *Festschrift für E. Zechlin*, Hamburg 1962; W. Conze: *Deutschlands weltpolitische Sonderstellung in den zwanziger Jahren*, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1961, s. 166–77.

³ Hillgruber har indgående gjort rede for sin opfattelse af Hitlers tanker på dette område i »Hitlers Strategie«.

ud af erfaringerne fra første verdenskrig. Den dobbelte stødretning mod Østeuropa, Balkan og Mellemøsten og mod de oversøiske områder, udtrykt i opbygningen af en stærk flåde i konkurrence med England, havde ført Tyskland ind i et modsætningsforhold til både landmagter og sømagter på én gang. Under fastholdelse af den tyske krigsledelses (Ludendorffs) mål i krigens slutfase var det Hitlers opfattelse, at koncentration om én stødretning, den østlige, ved en etapevis gennemført ekspansion kunne sikre Tyskland en kontinentalmagtbasis, uden at det kom til krig med sømagterne, England og U.S.A.

Den etapevise udvidelse af det tyske »rum« skulle gennemføres under anvendelse af slagordene »kamp mod Versailles« og under udnyttelse af nationalitetstanken. Når disse midler var opbrugt, ville i stedet træde en række isolerede lynkrige, der stillede de øvrige magter over for fuldbårte kendsgerninger, og som gav Tyskland en stadigt øget magttilvækst, der igen ville kunne udnyttes til at afholde sømagterne fra at gribe ind, hvilket for enhver pris måtte undgås, indtil Tyskland havde skabt sig en mod blokade og i dybden strategisk sikret position.

Den afgørende forskel imellem den Ludendorffske konception og Hitlers var det raceideologiske element, der var Hitler egent. I de indledende etaper var Hitler dog i overensstemmelse med betydende ledende kredses målforestillinger i Tyskland, hvilket han eminent forstod at udnytte. Under inddragelse af en lang række aspekter og støttende sig til væsentlige synspunkter og værker viser Hillgruber sin opfattelses holdbarhed, idet han påpeger, hvorledes Hitler tvunget af omstændighederne måtte modificere sit program på en række punkter. Bogens ringe omfang gør, at formen må blive tesens, tesen, der skal efterprøves gennem enkeltundersøgelser. Hillgrubers bog er et svar på debatten, der har raset i Tyskland om forspillet til 1. og 2. verdenskrig. Det er gjort intelligent, køligt og under beherskelse af en meget stor litteratur. At Hillgruber selv mestrer den detailundersøgelse, der må gennemføres for de enkelte perioder viser hans »Hitlers Strategie«. Det er efter Hillgrubers to bøger og Robertsons detailstudie vanskeligt at afvise Trevor Ropers indledningstese, selvom denne er undergået modifikation og udbygning. Hvad Taylors bog kunne være blevet har Hillgrubers lille bog mulighed for at blive, et udgangspunkt for megen frugtbar forskning. Hillgruber udvider konsekvent det synspunkt, der er blevet anlagt på Hitlers udenrigspolitik med lignende »programmer« for såvel den britiske som den russiske statsledelse. Denne udvidelse kan føles selvfølgelig, men problemet er ikke stillet så skarpt i anden sammenhæng som her, hvor det udspringer af en diskussion om Hitlers politik, der har varet igennem år. Den engelske udenrigsledelses synspunkter har vi allerede i det foregående berørt antydningvis. Rusland er ikke blevet draget direkte ind i diskussionen, men inddrages af Hillgruber,

der ser en fra tyverne hos Stalin fastholdt udenrigspolitisk målsætning gennemført med vekslende midler, gående ud på at indvikle de vestlige kapitalistiske magter i et modsætningsforhold, der ville blokere muligheden af en enig front vendt mod Rusland og, i tilfælde af at udviklingen førte til krig imellem disse, chancen for ekspansion i forbindelse med en indgriben i en sådan krigs slutfase. Det er ikke her stedet at komme ind på Stalins udenrigspolitik. Det må imidlertid understreges, at Hillgruber her bevæger sig på langt mere vaklende grund, end hvor han udtaler sig om Tyskland og England. Tesserne om Stalins udenrigspolitik bør eftervises mindst lige så grundigt, som det er muligt at gøre for de øvrige staters vedkommende. Det ville være til det yderste uheldigt, om opløsningen af myterne omkring Hitlers udenrigspolitik skulle føre til at man plantede en myte om Sovjets udenrigspolitik i ruinerne. Efter den her gennemgåede debat er det tvivlsomt, om man som historiker længere kan komme uden om at tage stilling til den type af helhedsopfattelser af staternes udenrigspolitik, som her er strejft. Det vil være konsekvent at overføre tankegangen til andre områder under stadig raffinering af undersøgelsesmetoderne og under stadig udbygning af det teoretiske apparat.